

In modern linguistic literature there are different classifications of the types of semantic changes that cause the derivation of the meanings of verbal units. The formal-semantic relation between the terms for the meaning of semantic changes in the language of the keywords of the iSybislaw information retrieval system represents not only duplicity, but also more and more meaningful differences in such terms, the need for their aspect of the article.

Keywords: language dynamics, semantic changes, iSybislaw, term, secondary nomination, semantic derivation.

УДК: 811.161.2'273:821.161.2

Я.В. ХОДАКІВСЬКА

м. Київ, Україна

КЛАСИЧНИЙ І НЕКЛАСИЧНИЙ ВІРШ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано доцільність використання термінів класичні розміри / класичний вірш і неklasичні розміри / неklasичний вірш в українському віршознавстві. Простежено історію їх появи через запозичення з російського наукового дискурсу. З'ясовано семантичне наповнення цих термінів та показано залежність їх семантики від контексту використання у працях російських віршознавців. Акцентовано увагу на хибній мотивації цих термінів у контексті української літератури. Вказано на недоречність ототожнення понять, позначуваних цими термінами в російській та українській літературі.

Ключові слова: термін, терміносистема, розмір вірша, віршознавство, система віршування, силабо-тонічний вірш, силабічний вірш.

Сучасне українське віршознавство сформувалось як окрема літературознавча наука у ХХ столітті, і вже можна простежити кілька етапів у його розвитку. Першим значним явищем стали теоретичні праці з поезики, написані в 1920-х роках (Б. Якубського, С. Гаєвського, Д. Загула та інших), що знаменували завершення епохи позитивізму та новий, модерністський погляд на художню форму. Наступним етапом розвитку віршознавства було його піднесення на хвилі структуралізму й математичних методів у філології. Наприкінці 1950-х та в 1960–1970-х роках в Україні побачили світ праці Г.К. Сидоренко, Н. Чамати, Н.В. Костенко, а в Німеччині – перша частина віршознавчої трилогії І.В. Качуровського. Третє піднесення науки про вірш можна спостерігати нині, коли в Україні злагоджено й активно діють три академічні університетські осередки під керівництвом професорів-віршознавців: Наталії Костенко у Києві, Марії Моклиці у Луцьку та Бориса Бунчука у Чернівцях.

Разом із розвитком теоретичних положень української віршознавчої науки розвивається і її термінологічна база – формується терміносистема, яка є відображенням системи понять певної теорії чи концепції [7, с. 98 – 106]. Утім, сьогодні віршознавча термінологія містить низку дискусійних одиниць, поява

яких була зумовлена або історичними обставинами, або тим, що різні концепції й теорії співіснували упродовж тривалого часу. Так, своєрідним рудиментом у сучасних віршознавчих дослідженнях є згадка про *пірихій* у двоскладових розмірах: нині цей термін десемантизувався і вже означає не іпостасу (заміну) однієї стопи іншою, а пропуск схемного наголосу. Досить тривалим виявилось вживання терміна *паузник* як синонім до *дольника*, хоч теоретичні підстави до його використання були давно спростовані (див. [14]). Дискусійним є й термін-словосполучення *класичні розміри*, а також похідний від нього антонім *некласичні розміри*, розгляду яких присвячена ця стаття.

Нашою метою є аналіз доцільності використання термінів *класичні розміри* і *некласичні розміри* в українській віршознавчій науці. Для цього простежимо історію їх появи та розглянемо відповідність їхньої семантики позначуваним поняттям.

Словосполучення *класичні розміри* та *класичний вірш* набули термінологічного характеру в російському науковому дискурсі. Час їх появи, за висловом С.М. Бройтмана, був «героїчною добою» для віршознавства, адже з огляду на серйозні зміни в ритміці «заснавали перегляду основні поняття цієї науки: метр, ритм, вірш і стопа, система віршування» [13, с. 317].

На межі XIX і XX століть втратила актуальність терміносполука *тонічна система віршування* в тому значенні, що в російській традиції їй було властиве з часів М. Ломоносова: на позначення літературного вірша, в якому враховувалися наголоси і який цим протиставлявся власне силабічному віршеві. Коли масовим явищем літератури став новий *власне тонічний вірш* (*дольник, тактовик, акцентний*), сформувавши своєрідну опозицію до тонічного вірша у ломоносівському розумінні, виникла потреба термінологічного розмежування двох різних явищ, що мали однакову назву. Тому М.В. Недоброво у 1912 році для вірша, в якому враховуються наголоси і силабічна довжина рядка, запропонував назву *силабо-тонічний вірш* [8], і вона швидко прижилася.

Однак деякі науковці лишалися прибічниками старої термінологічної традиції. Так, Борис Томашевський не схвалював терміна «силабо-тонічний вірш», дискутував із його прихильниками [11, с. 351]. І, вочевидь, саме він запровадив для цього вірша назву *класичний*.

У посібнику Б.В. Томашевського «Теорія літератури. Поетика», який із 1925 по 1931 рік мав шість перевидань, прикметник *класичний* вжито неодноразово. Його використовують із різним значенням: «притаманний класицизму як стилістичному напрямку»; «звичний, усталений, літературний» тощо. Коли йшлося про французьку поезію, *класичним французьким віршем* Б.В. Томашевський називав силабіку (див., напр., [13, с. 115]). А в контексті російської літератури це означення дослідник застосовував до вірша, який він вважав тонічним (тобто до силабо-тоніки і тоніки у нинішньому розумінні). Оскільки спершу терміносполука «російські класичні розміри» [13, с. 150] охоплювала силабо-тонічні розміри та акцентний вірш, то для вужчого поняття власне силабо-тонічних розмірів у підручнику Б.В. Томашевського використовувалася сполука «російське класичне тонічне рівноскладове віршування» [13, с. 138]. Зауважимо як помилковий коментар С.М. Бройтмана, котрий стверджував, що «російське класичне тонічне рівноскладове віршування» – це тільки двоскладові розміри силабо-тонічної системи [13, с. 318]. У тексті Б.В. Томашевського

такого обмеження немає. Він пише, що «в основі цього типу віршування лежить *скандування*» [13, с. 138; курсив автора цитати. – Я. Х.], а далі розглядає скандування як двоскладових, так і трискладових розмірів.

Отже, Б.В. Томашевський запровадив в обіг термін-словосполучення *класичні розміри*, відмежовуючи означену ним поетичну систему від народного та силабічного вірша. Згодом дослідник дещо переглянув критерії класичності вірша. У монографії «Вірш і мова» (1959) Б.В. Томашевський вилучив із числа класичних російських розмірів власне тонічний вірш, що не обумовлювалося в тексті прямо, але було помітно з формулювання про різницю «між віршами Маяковського і класичними віршами» [12, с. 46] або з такого окреслення предмета розмови: «[М]и будемо говорити винятково про класичний вірш типу звичайних ямбів, хорейв, амфібрахіїв тощо» [12, с. 34].

А в праці «Стилістика і віршування» (1959), скомпонованій уже по смерті Б.В. Томашевського із конспектів його лекцій, це обмеження було окремо сформульоване: «той тип віршування, який можна назвати російським класичним віршуванням, <...> склався під пером Ломоносова, був продовжений Сумароковим, а потім відновлений Державіним, Жуковським, Пушкіним, Некрасовим, і майже до наших днів був єдиною системою віршування. <...> А те, що прийнято називати чисто тонічним віршуванням, – це є вже особлива, не класична форма» [11, с. 351]. Тобто традиція вживання «класичних» силабо-тонічних розмірів була асоціативно прив'язана до так званого «золотого століття російської поезії» – доби Пушкіна, Жуковського, Дельвіга, чи ширше – до «золотого століття російської літератури», який охоплював усе ХІХ століття.

Вочевидь, під впливом праць Б.В. Томашевського в російському віршознавстві, починаючи з 1960-х років, термін-словосполучення *класичні розміри* поступово став повноправним синонімом сполуки *силабо-тонічні розміри*.

Ним, хоч і не відразу, почав користуватися один із провідних російських віршознавців В.Є. Холшевников. У його посібнику для заочників «Основи російського віршування» (1958) [15] та створеному на основі цього посібника підручнику «Основи віршування. Російське віршування» (1962) розділ про силабо-тоніку називався «Правильні (силабо-тонічні) розміри». А в другому, переробленому виданні «Основи віршування» (1972) відповідний розділ отримав заголовок «Російський класичний вірш (силабо-тонічні розміри)» [16].

Варто зауважити, що словосполучення *класичні розміри* у працях російських віршознавців зазвичай супроводжувалися означенням, що зараховувало їх до національної традиції («російські класичні розміри») або ж таке співвіднесення було очевидним із контексту. Так, якщо в колективній монографії «Російське віршування ХІХ ст.» серед скорочень та умовних позначень наводилося: «Кл – класичні, тобто силабо-тонічні метри (2скл і 3скл); Нкл – некласичні, тобто несилабо-тонічні метри» [9, с. 11], то, вочевидь, таким контекстом була власне російська поезія та досліджуваний період – ХІХ ст.

Відомий і авторитетний дослідник російського вірша М.Л. Гаспаров увів до наукового дискурсу антонімічний до *класичних розмірів* термін *некласичні розміри*, здійснивши своєрідну демаркацію у сфері російського вірша. У монографії «Сучасний російський вірш» (1974) він розкрив обсяг поняття *некласичні розміри* й надалі активно послуговувався цією терміносполукою.

За М.Л. Гаспаровим, некласичні розміри в російській літературі – це «1) тонічний вірш народнописенної поезії, 2) силабічний вірш XVII–XVIII ст., 3) тонічний вірш сучасної поезії, який у свою чергу розпадається на кілька видів: дольник, акцентний вірш тощо» [3, с. 28]. Перша група – фольклорний вірш, імітації якого у професійній літературі є явищем периферійним і нечисленним (вони часто виконуються в межах силабо-тоніки: як вольні розміри чи вірші зі змінною анакрузою). Стосовно другої групи – силабічного вірша – дослідник зауважує, що ним у російській поезії не послуговувалися вже понад 200 років. Третя група становить порівняно нове явище в поезії, яке набуло розвитку на початку XX століття. Тобто в російській літературі XIX століття некласичні розміри були неактуальними (чи непомітними за масою силабо-тонічного мейнстріму). Адже, як зауважив М. Гаспаров, історія російського вірша характеризувалася «двома періодами вольності по обидва боки класичної силабо-тоніки XVIII – XIX ст.: досилабікою та силабікою XVII – початку XVIII ст. і чистою тонікою початку XX ст.» [1, с. 236].

Втім, словосполученнями *класичні розміри* та *класичний вірш* М.Г. Гаспаров користувався досить вільно, розмиваючи їхню вже усталену термінологічність. У його текстах *класичні розміри* не були суворим відповідником до поняття ‘силабо-тонічні розміри’ (хоча таке слововживання і не відкидалося). Услід за раннім Б.Г. Томашевським М.Л. Гаспаров називає класичним також будь-який вірш, традиційний для певної літератури. Наприклад, у монографії «Нарис історії європейського вірша» (1989, 2003) поряд зі згадками про «російський класичний вірш» [1, с. 186 – 187] дослідник пише про «силабо-мелодійне віршування <...> китайської класичної поезії» [1, с. 9], «класичну санскритську поезію» (силабо-метричну) [1, с. 47], «класичну арабську поезію» [1, с. 87], «класичну візантійську строфічну силабіку» [1, с. 98], «розміри класичної квантитативної метрики» [1, с. 11] (грецько-римської, серед яких і гекзаметр [1, с. 62]), «систему класичного кельтського вірша VIII – X ст.» (силабічну) [1, с. 40], «класичний вид давньогерманського тонічного алітераційного вірша» [1, с. 36], «французький класичний александрійський вірш» (чисто-силабічний) [1, с. 111 – 112], «розміри польської класичної силабіки» [1, с. 181] тощо.

А в іншій праці М.Л. Гаспарова – «Нарис історії російського вірша» (1984, 2000) – означення *класичний* заявлене як антонім не лише до *некласичного*, а й до *романтичного*. Окремим абзацам, присвяченим російському віршеві 1840–1860 років, автор дає назви: «класичні ямби: 4-стоповий, 6-стоповий, вольний» [2, с. 171] і «романтичні ямби: 5-стоповий» [2, с. 173], «класичні хореї: 4-стоповий» [2, с. 175] і «романтичні хореї: 5-стоповий» [2, с. 177]. Це, можливо, не тільки трансляція прийнятої в культурних студіях опозиції, а й своєрідне цитування статті О.С. Пушкіна «Про поезію класичну й романтичну» (1825), згаданої в тексті монографії [2, с. 111].

Зрештою, в «Нарисі історії російського вірша» М.Л. Гаспаров вживає означення *класичний* практично в усіх його значеннях. Зокрема, воно використовується стосовно грецько-римської античності та епохи класицизму і стосовно східної античності [2, с. 271, 281] та російського реалізму у прозі XIX століття [2, с. 211]. Дослідник побіжно згадує навіть «пору соціалістичного класицизму 1935 – 1980 рр.» [2, с. 307].

Отже, у працях М.Л. Гаспарова словосполучення *класичний вірш* не було сталою лексичною одиницею із закріпленням за нею постійним значенням. Постійним можна вважати тільки значення конкретизованого сполучення: *російський класичний вірш*, яке справді корелює із поняттям силабо-тонічного вірша, що панував у російській літературі упродовж XVIII – XIX століть.

Українська віршознавча наука, волею-неволею орієнтуючись на здобутки російського віршознавства, переймала його основні термінологічні тенденції. А також запозичувала нові терміни. І це було цілком закономірним процесом: так відбувається з кожною наукою, що йде слідом за іншою. Адже принцип перекладу термінів є одним із основних джерел формування термінології [7, с. 131].

Були запозичені з російської і терміни *класичні розміри* / *класичний вірш* та *некласичні розміри* / *некласичний вірш*. Їх перенесли на ґрунт українських поетичних реалій, не змінюючи семантики. Тобто, якщо російський класичний вірш був силабо-тонічним, то і в українському літературознавстві класичним українським віршем називали силабо-тоніку.

Термін *класичні розміри* у значенні ‘силабо-тонічні розміри’ ввела в ужиток стосовно українського вірша Г.К. Сидоренко у монографії «Віршування в українській літературі» (1962) – щоправда, вона згадує його лише принагідно, не як ключове слово [10, с. 99]. Прихильність до антонімічної пари термінів *класичні* / *некласичні розміри* виявляє також відома українська дослідниця вірша Н.В. Костенко [6]. Вартою уваги з огляду на предмет нашої розвідки є і монографія О.В. Кицан «Взаємодія класичного й некласичного вірша у творчості Василя Голобородька» (2013). У першому її розділі запропоновано розгляд класичного і некласичного вірша як бінарної опозиції із залученням до аналізу елементів філософського дискурсу, де класичне оцінюється як канонічне, а некласичне як негативно марковане [5, с. 10 – 16].

Однак нині, у світі, що змінюється й вибудовує нові парадигми, варто переглянути ці, нехай уже навіть усталені, терміни. Нагадаємо, що Б.В. Томашевський, котрий запровадив термін *класичний вірш*, надавав йому різного наповнення, залежно від того, про яку літературу йшлося. Цього ж принципу дотримувався і М.Л. Гаспаров. Чи можна сказати, що в українській поезії так само, як і в російській, класикою є лише силабо-тонічний вірш?

Українська література, на відміну від російської, мала багату традицію власне класицистичної силабіки, яку тепер прийнято називати книжною. А потому, у XIX столітті наша література мала свого найбільшого поета і незаперечного класика в особі Тараса Шевченка, котрий на основі книжної силабіки та народного вірша канонізував в українській літературі той спосіб віршування, що ми тепер називаємо народнописенною силабікою (або народнописенним віршем).

Давня силабіка за радянських часів виявилася поза канонічним списком класики української літератури. Силабічну поезію деякі дослідники вважали невластивою російській мові [15, с. 14], і за аналогією її значення применшувалося для інших східнослов'янських мов. Г.К. Сидоренко наводить ґрунтовний опис української давньої силабіки, довелося долучати до тексту такі програмні пасажі: «церковна схоластика, скільки могла, вбивала живий дух поезії, який сором'язливо намагався пробитись крізь товщу релігійних формул і знайти дорогу до серця громадськості. Обмеженість змісту призводила й до убогості

форми» [10, с. 27]. Як один з аргументів невнесення книжної силабіки в канон української літератури наводилася незрозумілість давньої мови для сучасного читача [10, с. 29]. Хоча, до прикладу, твори Шекспіра, написані мовою другої половини XVI – початку XVII століття (рання новоанглійська мова), стоять у класичному каноні англійської літератури на першому місці.

Із українською силабікою XIX століття ситуація подібна. У згаданій монографії Г.К. Сидоренко народнописаний вірш Шевченка, його попередників та послідовників розглядає як своєрідний відступ від теми в розділі, що має назву «Силабо-тонічне віршування». Тобто вся українська поезія XIX століття була вимушено представлена такою, що розвивається в руслі прямолінійного поступу силабо-тоніки (від Котляревського до Франка та Лесі Українки).

Однак визначальною поетичною системою упродовж XIX століття все-таки була не силабо-тоніка. Класична українська поезія цього часу – це вірш Шевченка, який набув неймовірно широкої популярності і серед читачів, котрі вивчали «Кобзар» напам'ять, і серед молодших поетів, котрі у своїй творчості дотримувалися ритміки народнописаного вірша. Шлейф такого віршування сягає XX століття, де воно найвиразніше оприявнилося у творчості Павла Тичини. Хоча зрештою силабо-тоніка (не без впливу російської літератури) перемогла і посунула силабічний український вірш зі сфери актуального у сферу історичного.

Отже, запозичений термін *класичний вірш*, що вживають у значенні 'силабо-тонічний вірш', не відображає характеру українського віршування в його історичному аспекті. Цей термін має в собі елемент оцінності (що вже недобре для лексичної одиниці такого типу), до того ж ця оцінка виявляється некоректною. Адже в українській поезії класичним віршем можна вважати і класицистичну силабіку, і народнописану силабіку, і силабо-тоніку. Доцільно було б переосмислити цей хибно мотивований термін, розширивши його семантику або ж відмовитися від нього взагалі як від некоректного. Такий термінологічний перегляд, як свідчать спеціальні дослідження, – закономірний процес для наук, що активно розвиваються. В ході формування наукової терміносистеми запозичені терміни, які не цілком відповідають вимогам теорії-реципієнта, з часом можуть отримати нові визначення або ж замінитися на інші терміни, точніші [7, с. 105; 5, с. 19].

1. Гаспаров М. Очерк истории европейского стиха. Москва, 2003. 272 с.
2. Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. Метрика. Ритмика. Рифма. Строфика. Изд. 2-е (дополненное). Москва, 2000. 352 с.
3. Гаспаров М.Л. Современный русский стих. Метрика и ритмика. Москва, 1974. 488 с.
4. ДСТУ 3966 – 2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. Чинний від 01.01.2001. Київ, 2000. 32 с.
5. Кицан О.В. Взаємодія класичного й неklasичного вірша у творчості Василя Голобородька: монографія. Луцьк, 2013. 212 с.
6. Костенко Н.В. Українське віршування XX століття: навч. посібник. 2-ге вид., випр. та допов. Київ, 2006. 287 с.
7. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. Москва, 2006. 256 с.
8. Недоброво Н.В. Ритм, метр и их взаимоотношение. *Труды и дни*. 1912. № 2. С. 14 – 23.

9. Русское стихосложение XIX в.: материалы по метрике и строфике русских поэтов / Отв. ред. М.Л. Гаспаров. Москва, 1979. 453 с.
10. Сидоренко Г.К. Віршування в українській літературі. Київ, 1962. 176 с.
11. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. Ленинград, 1959. 535 с.
12. Томашевский Б.В. Стих и язык. Москва – Ленинград, 1959. 471 с.
13. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика: Учеб. пособие. Вступ. статья Н. Д. Тамарченко; комм. С. Н. Бройтмана при участии Н. Д. Тамарченко. Москва, 1999. 334 с.
14. Ходаківська Я.В. Проблеми формування віршознавчої терміносистеми (на прикладі опозиції «дольник – паузник»). *Літературознавчі студії*. 2017. Вип. 1(48), Ч. II. С. 214 – 223.
15. Холшевников В.Е. Основы русского стихосложения. Ленинград, 1958. 64 с.
16. Холшевников В.Е. Основы стиховедения. 2-е изд., перераб. Ленинград, 1972. 168 с.

Yaryna Khodakivska

CLASSICAL AND NON-CLASSICAL VERSE: TERMINOLOGICAL ASPECTS

The paper deals with the expediency of using the terms *classical verse* and *non-classical verse* in Ukrainian versification studies. They are borrowed from Russian scientific discourse. The article shows the semantics of these terms in Russian versification studies. The phrase *classical verse* in works on poetry has wide semantics and means different types of poetry for different literatures: syllabic, quantitative, etc. In the first half of the 20th century Borys Tomashevsky began to use the phrase “Russian classical verse” to refer to the syllabic-tonic verse along with the accent verse. In 1959, he narrowed the semantics of this phrase and used it for syllabic-tonic verse only. Such a decision was motivated by the fact that in the “golden time of Russian literature” (19th century) syllabic-tonic verse was the prevailing system of versification, unlike the syllabic verse that could be rarely found in the Russian literature, and the tonic verse that was starting to develop during Tomashevsky’s time. Thus, in the studies of Russian poetry, the phrase *classical verse* became the term (acquired termhood) with the meaning of “syllabic-tonic verse”. In 1974, Mikhail Gasparov created the antonymic term “*non-classical verse*”, which marked other types of Russian verse: syllabic, tonic. Both terms became widespread in Russian poetry.

Ideological as well as political and cultural conditions for the development of the Ukrainian science in the 20th century promoted uncritical replication of evaluative judgments expressed by Russian scholars in the Ukrainian poetry. The terms *classical verse* (as syllabic-tonic) and *non-classical verse* (as non-syllabic-tonic) having the component of estimating semantics faced the abovementioned situation. They were borrowed and applied in the Ukrainian poetry with the same meaning as in the Russian ones. Halyna Sydorenko, Natalia Kostenko, Olena Kytsan and others used these terms in their works. However, the history of the Ukrainian verse differed from the history of the Russian verse. The syllabic verse occupies a significant place therein, whereas the tradition of using it extends to the first half of the 20th century. The greatest Ukrainian poet Taras Shevchenko and many of his followers wrote syllabic-verse poems. Pavlo Tychyna used the syllabic verse in the 20th century. Therefore, the exclusion of syllabic verse from the notion of “classical verse” in relation to the Ukrainian literature is unjustified. These terms in Ukrainian verification studies have false motivation. They are used incorrectly in Ukrainian versification sources. This terminological situation needs adjustment.

Key words: prosody system, term, terminological system, syllabic verse, syllabic-tonic verse, meter, accent verse, tonic verse.